

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

О. Головка, доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник, Хар-
ківський національний університет вну-
трішніх справ, перший проректор з на-
вчальної та методичної роботи

Організаційно-правові засади фінансової діяльності Української держави (Гетьманщини) у другій половині XVII–XVIII ст.

Одним із неодмінних атрибутів держави є власна економіка та фінансова система — наскільки б нерозвиненою вона не була. Так, у одному з кращих за часи незалежності України підручників із теорії держави і права, підготовленому за науковою редакцією академіків Національної академії правових наук України М. В. Цвіка та О. В. Петришина, серед основних ознак держави як територіальної організації публічної влади надається і та, яка безпосередньо пов'язана із державними фінансами: «Для фінансового забезпечення своєї діяльності вона [держава. — О. Г.] встановлює бюджет, курс, систему податків, здійснює у разі необхідності внутрішні та зовнішні позики»¹. Таким чином, держава мала не лише створити свою фінансову систему, а й інституційно її забезпечити.

Завданням даної розвідки є з'ясування загальних правових і організаційних характеристик діяльності Гетьманської держави у фінансовій галузі. Спеціально ця проблема у вітчизняній науці історії держави і права практично не досліджувалася. Окрему увагу їй приділяли дослідники хіба що у першій третині XX ст. Можемо назвати монографію М. Є. Слабченка «Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях»² та

¹ Загальна теорія держави і права: [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. — Х., 2009. — С. 76.

² Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т.4 : Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины / М. Е. Слабченко. — Одесса, 1925. — С. 7.

роботу В. О. Романовського¹. Інших спеціальних звернень до проблеми фінансового права Гетьманщини до сьогодні не спостерігаємо.

Процеси українського державотворення середини XVII ст., пов'язані з діяльністю Б. Хмельницького, супроводжувалися і початком становлення фінансової системи. Гетьман здійснював вище управління державними фінансами («військовим скарбом»), встановлював та контролював витрати, призначав спеціальних збирачів податків. Саме з тих часів на Гетьманщині почалося карбування власної монети. Нормативно-правові акти з фінансових питань видавали і наступники Хмельницького І. Брюховецький, І. Самойлович, І. Мазепа² та ін. Функцію центрального органу управління фінансами виконувала фінансова канцелярія, очолювана гетьманським підскарбієм.

Одним із найважливіших результатів Визвольної війни українського народу середини XVII ст. стали суттєві зміни суспільного устрою. Сформувалася й фактично змінила попередню (польсько-литовську й українську спольщену) нова, національна політична і соціальна еліта. Її склали представники козацької старшини і православної шляхти. Високим став статус козацтва, полегшилося і становище селянства. Селяни (так званих вільних військових сіл) були особисто вільними і разом із міщанами (а в окремих випадках і козаками) сплачували загальнонародні³ податки⁴. У цей час загальних і спеціальних податків нараховувалося чимало: податки з різників, винокурів, калачниць та інших ремісників; з воскобоєнь, солодовень і броварень; з винокурних казанів, пасік і бортних дерев; ступних і фолюшних кіл млинів; ратушних корчем і відкупних і відкупних дворів; торгових місць і ратушних комор, з різницьких комор і рибних ловель, за продані на торгах сіль, хліб, рибу, волоське вино, брагу та інші дрібні товари; «ярмаркове» з купецьких підвід; «повідне» з виведеної на продаж худоби; «покуховне» з вивезених на продаж горілки і дьогтю; «скатне» з продаваних оптом горілки і дьогтю; «відкупне», «поківшове» і «повідерне» зі «скатної» горілки; «скапщина» (за приготування пива); «вагове» з про-

¹ Романовський В. О. До історії бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського / В. О. Романовський // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 779–785.

² Єрмолаєв В. М. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.) : навч. посіб. / В. М. Єрмолаєв, А. І. Козаченко. – Х., 2002. – С. 26–27.

³ Так називалися у той час загальнодержавні податки і збори.

⁴ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – К., 1986. – С. 166–167.

даваних на пуди товарів; тютюнова десятина; «перевізне» через ріки; «стація» (натуральний податок на утримання війська); грошовий чинш; «куничне» з весіль тощо. Населення також окремо оподатковувалося на утримання полкового, сотенного уряду та органів станового самоврядування (найперше, міського)¹. Така складна система податків не мала відповідного організаційного забезпечення, що свідчило про недостатність і нерозвиненість апарату управління державними фінансами в Гетьманщині.

Фінансова система Гетьманщини за структурою була громіздкою й недостатньо упорядкованою. Податки і збори справлялися як у грошовій, так і натуральній формі. Дуже часто вони поширювалися лише на певні групи населення; сама система оподаткування була нестабільною; існувало багато зборів, які мали місцевий характер і встановлювалися полковими, міськими і навіть сотенними управліннями². Гетьманська фінансова («скарбова») канцелярія мала характер приватної установи і набула статусу органу державної влади лише у 1728 р.³ Її штати були більш ніж скромними. Навіть у 1768 р. тут працювали усього 15 канцеляристів віком від 22 до 47 років, які отримували жалування від 60 до 120 руб.⁴

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. гетьмани не тільки не відчували потреби у заміщенні посади генерального підскарбія, а й облікували державні фінанси окремо від Генеральної канцелярії. Один з останніх українських гетьманів Д. Апостол доповідав російському урядові: «Сколько с означенных городов и принадлежащих к нам сел и деревен яких доходов и куда збирались о том в генеральной войсковой канцелярии не известно и справиться не по чему, понеже тие доходы собственно ведомы были при дворе гетманском, а генеральная войсковая канцелярия оные доходы не ведала»⁵. У той же час царат

¹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. — К., 1986. — С. 170–171.

² Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. — К., 1959. — С. 81.

³ Єрмолаєв В. М. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.): навч. посіб. / В. М. Єрмолаєв, А. І. Козаченко. — Х., 2002. — С. 44.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). — Ф. 763. Канцелярия малороссийского генерал-губернатора П. А. Румянцева-Задунайского. — Оп. 1. — Спр. 366. Ведомости о штатах генерального войскового суда, канцелярии малороссийского скарба и генеральной счетной комиссии (1768), 108 л. — арк.16.

⁵ Цит. за: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. — К., 1959. — С. 181.

підкреслював формальну самостійність фінансово-управлінської діяльності української адміністрації у податкових (як провідних серед фінансових) питаннях: «...Не токмо те збори, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городах ведает он, гетман»¹.

На початку XVIII ст. певною мірою структурувалися місцеві органи фінансового управління в Україні. З'явилися три комісії у складі полкових канцелярій (рахункова, скарбова та судова)². Отже, із трьох підрозділів полкової канцелярії два були орієнтовані на адміністрування державних фінансів. У сотнях фінансами розпоряджалися самі сотники. Відповідні технічні (облікові й контрольні) функції здійснював сотенний писар³. За часів Б. Хмельницького колишній повіт (повіт) Речі Посполитої припинив існування разом із воєводством, поступившись місцем козацькій сотні та полку. Однак і в сотні, як і в полку, серед урядовців не було посадової особи, яка відповідає б за фінансові справи⁴. Сотник забезпечував надходження податків (переважно непрямих — з горілки, солі тощо). Так само складалися справи і на Слобідській Україні⁵.

Організаційно-технічні функції з адміністрування податкової справи, яка була серцевиною фінансово-управлінської діяльності на Гетьманщині, здійснювали виборні полкові й сотенні збирачі («зборщики») і рахівники («щетки»). Вони обиралися у грудні кожного року на наступний рік. Якихось визначених штатів не було. Так, у 1735 р. у Гадяцькому полку (очолюваному у той час відомим Г. Грабянкою) полковий збирач був обраний один (Іван Терентьєв), а водночас у Стародубському — двоє (Яків Бриліон та Іван Чалабан)⁶.

Українська система управління фінансами до завершення уніфікаторських послідовних організаційно-правових заходів царату

¹ Цит. за: Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. — К., 1986. — С. 170.

² Єрмолаєв В. М. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.) : навч. посіб. / В. М. Єрмолаєв, А. І. Козаченко. — Х., 2002. — С. 57.

³ Там само. — С. 56.

⁴ Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. Т. II (Від половини XVII століття) / Д. І. Дорошенко. — К., 1992. — С. 118; Н. Д. Полонська-Василенко. Історія України : у 2 т. Т.2 : Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Д. Полонська-Василенко. — К., 1992. — С. 162.

⁵ Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. — Х., 1993. — С. 70.

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. — Оп. 3. — Спр. 5175. Донесення полковників за грудень 1735 р. про вибори зборщиків і лічильників на 1736 рік (1735), 7 л. — арк. 2,6.

в останній чверті XVIII ст. стабільністю не відзначалася. Єдиного по всій автономії фінансового обліку не велося. Незважаючи на те що у полках, як адміністративно-територіальних і військово-мобілізаційних одиницях, складалися фінансові звіти (так звані «ведення») про прибутки і витрати полкової казни, згідно з якими відправлялися гроші до гетьманського скарбу, полковники часто-густо фактично безконтрольно витрачали полкові кошти. Непоодинокими були й факти хабарництва полкової старшини, зокрема, за безпідставне зниження ставок тих чи інших податків чи звільнення від них¹.

На українських землях склалася власна, відмінна від московських правових традицій², система непрямого оподаткування і його регламентації. Основними надходженнями тут були кошти з оренд. Зважаючи на їх тогочасний правовий режим, можемо (з певними застереженнями) віднести ці збори до податкових, оскільки орендувалося не стільки майно держави, скільки певні функції, належні до її компетенції як інтегруючого соціального інституту, нерозривно пов'язаного з правом. Однею з форм оренди був відкуп на збір податків (як правило, непрямих), а також — передача державою іншим суб'єктам свого права монопольного продажу певних товарів і послуг (від реалізації спиртних напоїв у певній місцевості до таврування мір і ваг тощо). Щорічні надходження від оренд до гетьманського скарбу сягали 100 тис. золотих³.

Вітчизняна історія права кінця XVII ст. знала і таку форму оренди, як надання її юридичній особі, найперше, міським громадам⁴. Тут, на нашу думку, можна говорити скоріше не про оренду непрямого податку (як український відповідник російського відкупу), а про специфічне (на компенсаційній основі) делегування державою повноважень органам місцевого самоврядування.

Скасування Петром I у 1708 р. непопулярних у народі оренд у Гетьманщині мало передусім політичне завдання — звужити соціальну базу І. Мазепи та його прибічників після їхнього виступу проти російської влади⁵. Такі дії здійснювалися при тому, що у етнічній Росії

¹ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К., 1959. – С. 209–211.

² Мова йде про велике князівство, а пізніше царство Московське.

³ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К., 1959. – С. 84.

⁴ Там само.

⁵ Гончарук В. Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. : монографія / за наук. ред. чл.-кор. АПН України, проф. О. Н. Ярмиша / В. Я. Гончарук. – Х., 2002. – С. 55.

у цей час існувала, скажімо, на спиртні напої жорстка¹ відкупна система: «У 1705 році Петро I ...переходить до відверто відкупної системи... поєднуючи її з казенним продажем і даючи відкупи найбільш енергійним, багатим і безсовісним, жорстоким людям...»²

У XVIII ст. царат прагнув удосконалити управління збором непрямих податків, найперше зі спиртних напоїв. Створені на території імперії для нагляду за обігом і оподаткуванням алкогольних напоїв корчемні контори 17 серпня 1761 р. були підпорядковані губернським канцеляріям³. Як вказував Ю.В. Готьє, «будучи однією на всю губернію і до певної міри рівною губернській канцелярії, корчемна контора старалася стати в начальницькі відносини до нижчих обласних установ...»⁴ Це було першою спробою створити фінансову акцизну адміністрацію Російської імперії на українських землях.

Автономія України у складі російської держави протягом тривалого часу забезпечувалася і формальним невтручанням імперської адміністрації до українських фінансових справ. Однак уже у 1709 р. резидент Петра I на українських землях, ближній стольник А. Измайлов, мав контролювати надходження податків з населення і витрату зібраних сум. Раніше це було віднесено до виключної компетенції гетьмана та генерального уряду⁵. Порядок справляння податків визначався універсалами гетьмана⁶.

Важливим елементом державності, незалежно від історичного етапу її існування, є наявність власної митної системи. Уже Б. Хмельницьким були встановлені зовнішні мита на користь військового скарбу: індукта (від ввезення товарів), евета (від їх вивезення). Ця система була юридично закріплена (із визначенням митного тарифу) універсалом гетьмана від 28 квітня 1654 р.⁷ Розміри цих мит становили близько 2 % від

¹ Порівняно з нею тогочасні українські оренди видаються значно ліберальнішими.

² Похлебкин В. В. История водки / В. В. Похлебкин. – М., 2000. – С. 303.

³ О причислении корчемных канцелярий и контор к камер-коллегии, камер-конторе и к губернским канцеляриям, и о новом составе и обязанности сих мест: Сенат. указ 17 янв. 1761 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собр.1-е (ПСЗ – I). – Т. XV. – № 11187.

⁴ Готьє Ю. В. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. – Т.2 : Органы надзора / Ю. В. Готьє. – М. ; Л., 1941. – С. 98.

⁵ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К., 1959. – С.194.

⁶ Там само. – С. 149.

⁷ Чорний В. Б. Україна і митна справа : Історичний нарис / В. Б. Чорний. – К., 2000. – С. 69.

вартості товарів. Загальне надходження індукти та евекти за часів гетьманування І. Мазепи досягало 50 тис. золотих на рік¹.

Царат довгий час законодавчо зберігав митну систему Гетьманщини. Так, ще 8 грудня 1747 р. мав місце указ Урядуючого Сенату² про стягнення з 1748 р. портового мита згідно з «Торговим статутом Російської імперії» з товарів, що довозилися з Росії в Україну, в прикордонних митницях Севській, Курській, Брянській так само, як і з закордонних товарів, що переміщувалися транзитом через Україну всередину імперії. Сенатським указом від 8 грудня 1748 р.³ було підтверджено не лише легітимність індуктного збору, а і те, що суб'єктом його справляння залишалась Генеральна військова канцелярія, тобто уряд Гетьманщини. 10 травня 1749 р. сенатським указом⁴ було створено низку митниць на межі Слобожанщини чи Новгород-Сіверщини і етнічних «великоросійських» земель. Це, зокрема, митниці в Путивлі, Рильську, Бахмуті, Торі та Чугуєві. Пройшло небагато часу (усього п'ять років), і вони припинили існування, разом із самими українськими митами внаслідок скасування митного кордону між Росією та Україною.

Вітчизняна історія у XVIII ст., особливо починаючи з його середини, відзначалася невпинним посиленням російських впливів і поступовим обмеженням української автономії. Ці процеси позначалися і на регулюванні фінансових відносин. Утім, Російська імперія на той час навряд чи могла дати Україні власні «високі зразки» організаційно-правових засад фінансової адміністрації. До доби Петра I одноманітно упорядкованого управління фінансами у Московському царстві не було. Загальнодержавний бюджет виник у середині XVII ст.⁵ Однак цей

¹ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К., 1959. – С. 83, 84.

² О взимании с 1748 года с привозимых из Великой России в Малую Россию товаров в пограничных таможах: Севской, Курской, Брянской общей портовой пошлины по таможенному уставу так, как и с ввозимых через Малую Россию внутрь государства заграничных товаров : Сенат. указ 8 дек. 1747 г. // ПСЗ – I. – Т. XII. – № 9457.

³ О подведомстве индуктного сбора в Малороссии генеральной войсковой канцелярии; О неупотреблении свободных денег ни на какие расходы, и о донесении Сенату о числе сбора каждую треть : Сенат. указ 8 дек. 1748 г. // ПСЗ-I. – Т. XII. – № 9557.

⁴ О подведомстве индуктного сбора в Малороссии генеральной войсковой канцелярии; о неупотреблении сборных денег ни на какие расходы, и о донесении Сенату о числе сбора каждую треть: Сенат. указ 8 декабря 1748 г. // ПСЗ-I. – Т. XIII. – № 9613.

⁵ Сорокина Ю. В. Система правового регулирования финансовых отношений в России в XVIII–XX веках : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Ю. В. Сорокина. – Н. Новгород, 2001. – С. 17.

бюджетний процес був значною мірою некерованим, що давалося взнаки аж до воцаріння Катерини II¹.

Реформи Петра I у галузі управління державними фінансами були спричинені, на нашу думку, з одного боку, його модернізаторськими планами, а з другого — потребами у коштах, викликаними багаторічною і виснажливою Північною війною². На кінець XVII ст. бюджет Росії складався переважно з доходів, отримуваних від податків і зборів, із державних монополій, державних регалій і казенної власності³. Фактично не існувало спеціалізованого фінансового відомства — функції управління державними фінансами мали майже всі прикази. У повітах контроль за збором значної частини податків перебував у віданні воєвод⁴.

У 1708–1709 рр. Петром I була проведена місцева реформа, яка переслідувала, передусім, фінансові цілі⁵. Виникли губернії. Управління фінансами в кожній губернії чи провінції було віднесене до компетенції губернатора (воєводи) і мало здійснюватися безпосередньо камериром (відав усіма губернськими доходами, його апаратом була земська контора). Казначейські (касові) функції виконував земський рентмейстер. Адміністративно-фінансовою посадовою особою на рівні повіту виступав земський комісар⁶. Значну роль у зборі податків із міських станів та селян у Росії відігравали (як і слід було чекати щодо такого етапу розвитку апарату управління державними фінансами) органи самоврядування відповідних громад.

Технічна сторона ведення бюджетних операцій у Російській імперії з точки зору сьогодення виглядала примітивно. Державний бюджет являв собою доволі запутану відомість, у якій відмічалися отримані доходи і видатки. Цей документ складався так: фіксувалося, що отриманий певний дохід (наприклад, від податків), і тут же вказувалося, на що були витрачені ці кошти. Такий вигляд державний

¹ Сорокина Ю. В. Система правового регулирования финансовых отношений в России в XVIII–XX веках : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Ю. В. Сорокина. – Н. Новгород, 2001. – С. 26.

² Сабанти Б. М. Развитие финансов и финансовой науки в России (период феодализма) / Б. М. Сабанти. – Иркутск, 1986. – С. 67.

³ Новицкая Т. Е. Правовое регулирование имущественных отношений в России во второй половине XVIII века : монография / Т. Е. Новицкая. – М., 2005. – С. 174.

⁴ Троицкий С. М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке / С. М. Троицкий. – М., 1966. – С. 17–18.

⁵ Бутков Д. А. История финансов СССР (Финансы Российской империи в XVIII и первой половине XIX столетий) / Д. А. Бутков. – М., 1944. – С. 7.

⁶ Там само. – С. 7–8.

бюджет мав до губернської реформи 1775 р., коли значні функції щодо його виконання були передані до казенних палат. Новий бюджет набув вигляду, який урахував поділ держави на губернії. По кожній із них щомісячні відомості про надходження і витрати направлялися до Санкт-Петербургу¹. За таким саме принципом будувався і державний бюджет Гетьманщини².

У XVIII ст. адміністрація самодержавства загальної компетенції на місцях поєднувала в своїй діяльності різні за спрямуванням управлінські функції. Обласні (тобто губернські або намісницькі) установи одночасно були й органами фінансового управління. Губернатор зобов'язувався, зокрема, бути присутнім при вирішенні питань щодо видачі грошей, визначення відкупів і казенних підрядів. Воеводи і губернатори відповідали за збір недоїмок, з чим справлялися далеко не завжди³. Про фінансові повноваження докаторининських губернаторів писав І. Блінов: «У фінансовому відношенні губернатор був виконавцем указівок уряду, самостійність його юридично була незначна ...увести новий податок він не мав права... фактично ж... губернатори знаходили нові джерела доходів і користувалися ними без відома Сенату і колегій»⁴. Однак у ті часи в умовах автономії на Гетьманщині та Слобідській Україні вплив губернаторів на податкову справу і на місцеві фінанси був меншим, ніж у етнічних російських губерніях⁵.

Діяльність губернаторів регламентували «Наказ губернаторам і воеводам і їх товаришам, за яким вони повинні чинити» від 12 вересня 1725 р. і «Настанова губернаторам» від 21 квітня 1764 р.⁶ З 52 пунктів чи статей Наказу питанням фінансового управління були присвячені 16, тобто майже третина. Їх назви свідчать про те, що губернатор і воеводи мали відати всіма відомими на той час місцевими фінансовими

¹ Новицкая Т. Е. Правовое регулирование имущественных отношений в России во второй половине XVIII века : монография / Т. Е. Новицкая. – М., 2005. – С. 175.

² Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. 4 : Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины / М. Е. Слабченко. – Одесса, 1925. – С. 254.

³ Див.: Готье Ю. В. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II / Готье Ю. В. – Т.1. – М. ; Л., 1941. – С. 437–441.

⁴ Блиннов И. Губернаторы: Историко-юридический очерк / И. Блиннов. – СПб., 1905. – С. 81–82.

⁵ Щодо останніх можемо погодитися з тим, що губернатор «...об'єднував у своїх руках всю повноту адміністративної, судової, фінансової влади»: Калужские губернаторы: Библиографические очерки. – Калуга, 2001. – С. 7.

⁶ Обидва документи вміщено в: Наказ губернаторам и воеводам и их товаришам, по которому они должны поступать. – М., 1803.

справами. У Настанові Катерини II «фінансові питання» зводилися переважно до завдань губернатора боротися з «лихоимством» і хабарництвом. У той же час вказувалося, що всі місцеві («земські») установи підпорядковуються губернаторам, у тому числі митниці¹. На такій правовій основі й розв'язували фінансово-управлінські питання губернатори на українських землях на початку останньої третини XVIII ст. У цей час певні функції фінансового управління виконували такі посадові особи загальної місцевої адміністрації, як губернські, провінційні та повітові земські комісари. Серед інших завдань, віднесених до їх компетенції, слід виділити проведення ревізій населення (тобто визначення фіскальної бази в умовах подушного оподаткування) та збір податей².

У середині XVIII ст. у фінансово-управлінській діяльності на українських землях у складі Російської імперії відбулися нові зміни, пов'язані, передусім, із митною реформою. У Росії внаслідок реформ П. Шувалова, що мали місце у 1753–1754 рр., сформувалась єдина митна система. Завдяки цьому митні операції були зосереджені на митному кордоні держави³. Ліквідація внутрішніх митниць і митних зборів мала принципове значення для формування єдиного економічного простору в державі та включення до нього українських територій: «Неодмінною умовою існування цілісної держави є єдність внутрішнього ринку, вільне від всяких обмежень переміщення всередині країни товарів, капіталів»⁴. Розпочалося функціонування на території України загальноімперської митної системи, ґрунтованої на першому російському «Митному статуті» 1755 р.⁵

Одночасно з ліквідацією митниць на українсько-російському адміністративному кордоні, царат спільно з органами управління Геть-

¹ Наказ губернаторам и воеводам и их товарищам, по которому они должны поступать. – М., 1803. – С. 5.

² Саксонов В. Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. / В. Б. Саксонов. – Х., 2004. – С. 151.

³ Мовчан И. И. Таможенные вопросы в деятельности российских предпринимателей: практич. пособие: в 2 т. / И. И. Мовчан. – М., 1995. – Т. 1. – С. 72.

⁴ Габричидзе Б. Таможенная система России: между прошлым и будущим / Б. Габричидзе, Е. Козлов // Народный депутат. – 1992. – № 11. – С. 84.

⁵ О дозволении привозить хлеб из Малороссии в Россию и из России в Малороссию; о взимании акциденции по одной копейке с российских товаров, внутри государства потребляемых, а с товаров иностранных, привозимых из-за границы и с российских, отпускаемых за границу, по 4 копейки, и о выдаче квитанции и ярлыков на гербовой бумаге со взысканием пошлины: Сенат. указ 2 мая 1754 г. // ПСЗ – I. – Т. XIV. – № 10218; Таможенный устав: Высоч. утв. 1 декабря 1755 г. // ПСЗ – I. – Т. XIV. – № 10486.

манщини зміцнював західний митний кордон з Польщею. Четвертого жовтня 1754 р. було ухвалено створити низку митних органів у Київській губернії. Зокрема була ліквідована прикордонна митниця власне у Києві й створена у Васильківському форпості, а також у Добрянці, Злинці, Переяславі, Кременчуці та Переволочній (тобто на основних місцях переправи через Дніпро)¹. На Півдні України, окрім Бахмутської митниці, сенатським указом від 15 квітня 1755 р. створювались під її керівництвом ще дві «малі» митниці: Ізюмська та Луганська². Та ці митні органи вже не належали до української митної системи, вони мали забезпечувати митний контроль на кордонах з Кримським ханством, яке доживало останні десятиріччя.

У другій половині XVIII ст. відбулася низка визначальних для історії України, її держави і права подій, що призвели до досить довготривалої втрати автономії та ознак державності, поглинання її Російською імперією. Указом 10 листопада 1764 р. було остаточно скасовано гетьманство. Влада на українських землях перейшла до другої Малоросійської колегії (припинила існування у 1786 р.)³. У 1765 р. припинила існування автономія Слобідської України⁴. У 1775 р. була ліквідована Запорізька Січ. Сотенно-полковий уряд скасований на українських землях у 1781 р. Рештки автономії зникли у 1782 р., що негативно відобразилося «...на подальшому розвитку національного й політичного життя... на... усій Україні»⁵. На українських землях був уведений загальноімперський адміністративно-територіальний поділ на губернії та повіти. Органами фінансово-господарського управління на рівні губерній були створені казенні палати, а у повітах — казначейства як органи управління державними фінансами.

Фінансова система Гетьманщини та українські органи управління державними фінансами припинили існування. Була ліквідована одна із головних ознак української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст.

¹ Об учреждении по польской границе таможен, застав и форпостов, об определении на онде для разъездов достаточного числа конных войск : Сенат. указ 5 октября 1754 г. // ПСЗ – I. – Т. XIV. – № 10310.

² О неимении при пограничных Сеньковской, Тайповской и Дерптской таможенных карантинных домов и об устройстве таковых при Бахмутской и Царицынской : Сенат. указ 5 октября 1754 г. // ПСЗ – I. – Т. XIV. – № 10393.

³ Чехович В. А. Гетьманщина / В. А. Чехович // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – Т. 1. – С. 588.

⁴ Багалій Д. І. Історія Слобідської України : передм., комент. В. В. Кравченка ; худож., упоряд. іл. В. О. Ріяка / Д. І. Багалій. – Х., 1993. – С. 86.

⁵ Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів, 1996. – С. 12.